

Fazekas Sándor

Kutatásra serkentő óra

– Sors-, szerencse-, végzet-toposzok a *Fejedelmeknek serkentő órájában* és a *Sebes agynak késő sisakban* –

Az alábbi írás egy nagyobb munka eredményeiből ad ízelítőt, amelynek tárgya Prágai András *Fejedelmeknek serkentő órája* című munkája.¹ Szörényi László egy beszélgetésünk során már évekkel ezelőtt felhívta a figyelmemet a *Serkentő óra* szerencse-felfogásának vizsgálatára,² s valóban, a műben a közhelyszerű katolikus Gondviselés-tan felmondásán túl egy másik helyen sokkal izgalmasabb réteget találhatunk; ezen írás gerincét az innen kinyert forrásanyag adja. Ezt állítom párhuzamba néhány Prágai-kortárs irodalmi alkotással.

Az régóta ismeretes, hogy a mű és Rimay János irodalomszemlélete között erős kapcsolódási pontok vannak, hiszen Rimay János nevezetes levelében³ értékeli Prágai fordítását. Ezt Ipolyi Arnold nevezetes forráskiadása óta tudjuk, amint azt az OSZK egyik példányának bejegyzése is tanúsítja, amely Ipolyi forráskiadásában hivatkozva Rimay levelét a kötet előzéklapján.⁴ A bejegyzés szimptomatikus: azóta is Rimay levele felől olvassuk a *Serkentő órát*, nem pedig a *Serkentő óra* felől Rimay levelét, bár azt nehéz lenne tagadni, hogy Prágai fordítása inspirálta Rimay levelét, és nem fordítva. Ezen a furcsa helyzeten igyekezett javítani már a miskolci konferencia-előadás, ez a kisebb munka, illetve egy készülő nagytanulmány is, amelyben Rimay toposzainak egy részét igyekszik megvizsgálni. Ezúttal azonban csak utalásokat teszek Rimayra, és inkább kortársainak szerencse-, sors- és végzetfelfogását vizsgálom: a Prágainak

¹ *Fejedelmeknek serkentő órája, az az Marcus Aurelius Császárnak életéről Az Hires Gvevarai Antaltól, Spaniol országban Accitania Varassanac Püspöketől, Az ötödik Carol Császárnak Tanácsosától, Historicussától, Prédicatorától irattatott három könyvek. Mellyeket Az fényes és felseges Frideric Vilhelmusnac Saxoniai Hercegnec Parancsolattjara Spaniol nyelvből, hozza advan az Francia Olasz nyelveken valo irasokat, Deac nyelve fordított, és számlálhatatlan válogatott szép sententiackal, ekes mondasockal, tanusagockal, az könyvneceleveleinc szelein ertelmeseb olvasasnac okaert meg vilagositot Wanckelius Ianos. Most penig ez Serkentő Oranac első és harmadic könyveit Az Tekentetes es Nagysagos Vrnac &c. Felső Wadaszi Rakoczi Györgynec parancsolattjara magyar nyelven tolmacsclotta Pragay Andras Szerencsi Prédicator; Bartphan, Nyomtattatott Klösz Iakab által, 1628, RMNY 1400.*

² Ő maga is szívesen bíbelődött Prágai idézeteivel: Lázár István Dáviddal közösen a *Serkentő óra* egy Petrarcából merített szentenciája nyomán indult el, és Janus Pannoniusig jutott: *Dákok Rómában*, szerk. Font Zsuzsa és Ötvös Péter, *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXX*, Szeged, 2011, 303–310.

³ A levél 1629. május 25-én kelt, és Rákóczi Györgyhöz, Prágai támogatójához íródott. *RIMAY János összes művei*, (továbbiakban: *RÖM*) szerk. Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 434–441.

⁴ A korabeli előzéklap-hivatkozás szövegét kis kiegészítésekkel mi is átvehetjük: „L. [ALSÓSZTREGOVAI ÉS RIMAI] RIMAY János államiratai és levelezése, kiadta IPOLYI Arnold, [Bp., Magyar Tudományos Akadémia,] 1857, 325–335.”

tulajdonítható *Sebes agynak késő sisak*⁵ és az általa fordított *Fejedelmeknek serkentő órájának* szerencsefelfogását elemzem részletesebben. Emellett egy utalás erejéig felbukkan még Szörényi több kedvenc szerzője, Zrínyi Miklós és néhány antik auktor is.

A tanulmányban használt toposzfogalomról

„Toposz” kifejezés alatt itt elsősorban *emblémát*, *exemplumot* és a szentenciát, pontosabban annak egy válfaját, Quintilianus rendszere szerinti *gnómát* értünk.⁶ Az emblémaműfaj egyike a jól behatárolható reneszánsz műfajoknak: eredetileg elvont fogalmat megjelenítő cím, allegorikus kép és a kép jelentését kifejtő szöveg együtteséből áll, amelyből azonban a kép gyakran (s a régi magyar költészetben különösen gyakran) elmarad. Az *exemplum*, a példa számos válfaja ismeretes, és mind narratív természetű illusztrációként világítja meg a tárgyat. Itt most történeti és mitológiai példák szerepelnek majd. A szentencia, a szállóige, *parómia*⁷ és közhely első renden mind vándor idézetet jelent, amely ismétlődő módon, önállósulva, eredeti kontextusát elveszítve szerepel más és más művekben, nem ritkán századokon keresztül. A felsorolt kategóriák közti jelentéskülönbséget a vándor idézetek forrása, illetve elterjedtsége közötti eltérések okozzák. A *gnómát* Quintilianus Arisztotelész nyomán tartja elsősorban erkölcsi tartalmú kifejezésnek, általános érvényű bölcs mondásnak (a latinban *vox universalis*),⁸ „arról, amit meg kell tennünk, vagy el kell kerülnünk”.⁹ Ezen kategóriák toposzok közé sorolása védhető, hiszen a két meghatározó antik tekintély mellett Ernst Robert Curtius,¹⁰ Tarnai Andor,¹¹ Imre Mihály,¹² illetve az azóta bekövetkezett

⁵ *A harmincéves háború verses arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és forrása*, s. a. r., előszó JUHÁSZ Levente és FAZEKAS Sándor, a prózaafordítást készítette KASZA Péter, jegyzetek: FAZEKAS Sándor, szerk. KESERŰ Gizella, SZTE Régi magyar irodalom tanszék, Szeged, 2010. (Továbbiakban: *Sebes agynak késő sisak*, 2010.)

⁶ A 17. századi versek repertóriuma szintén tervbe vette a toposzok nyilvántartását. Ehhez a munkához egy külön toposzdefiníciós tanulmány készül; most a toposzfogalmat tehát egy szűkebb értelemben használom. Ott elsősorban az érvek fészkeként, forrásaként, tehát klasszikus retorikai alapon tervezzük megközelíteni, Curtius és mások kutatásainak figyelembevételével néhány kiegészítő kategóriát is fel tervezünk venni; ilyenek például a formális toposzok.

⁷ A fogalomról és Szenci Molnár Albert életművében betöltött szerepéről l. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása.” *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, (Humanizmus és reformáció, 31.), Bp., Balassi, 2009, 115–164.

⁸URL:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus%3Acorpus%3Aperseus%2Cauthor%2CQuintilian> (2015.01.02.)

⁹ Arisztotelész: *Rétorika* II, 21, 140. Quintilianus itt meglehetősen homályosan fogalmaz, a magyar fordítás szerint „a mondás tehát egyetemes érvényű kifejezés, amely egy meghatározott esettől függetlenül is dicséretes lehet (Quintilianus, *Szónoklattan*, 541.)

¹⁰ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Francke, Tübingen-Basel, 1993. A vonatkozó fejezet (65–68. o.) tanulságait a következő bekezdésben összegzem.

¹¹ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita. Egy szállóige történetéhez*. (Modern Filológiai Füzetek), Bp., Akadémiai Kiadó 1969.

fejlemények mind a toposzok közé sorolják ezeket. A tanulmányból szó lesz még motívumokról, amelyek tetszés szerinti jelentésben bukkanhatnak fel (az erény lakomája, illetve a világi bűnök lakomája).

Sőt, amit az itt tárgyalandó versek bonyolult képekbe foglalva örökítettek ránk, azt Prágai munkája részben hivatkozásokkal és forrásutalásokkal együtt rögzítette, s ahol pedig különböznek egymástól, ott az eltérések összehasonlítása a tanulságos. Az alábbiakban ezt az állításmat szeretném néhány példával illusztrálni, amelyek Rimay János versei, a *Fejedelmeknek serkentő órája*, a *Sebes agynak késő sisak szerencsefelfogásának* közös, illetve egyedi toposzait mutatják be.

Szerencsetoposzok¹³ a *Fejedelmeknek serkentő órájában*

A *Ferendum et sperandum* első strófájának indító szentenciájához például fontos adalékokat nyerhetünk a Guevara-mű magyar változatából, a *Fejedelmek serkentő órájából* is.

Noha a fenti *vanitas*-elv jellemzi a művet, sok olyan idézet van, amely további toposzokat is megjelenít. Következő idézetünk a Prágai fordításkötetének 761. oldalán található marginália:

„Forog az szerencse és az mi régen elmúlt, meg elő fordítja, *Sen. nat. quest. 6. 1.* [13.]”¹⁴

Wankelnél: *Circuit fatum, & si quid diu praeterit, repetit. Sen. nat. quest. 6. 1.*¹⁵ A locust a latin fordító, Wankel illesztette a műbe. A hivatkozás ezúttal is pontos, megtalálhatjuk a háromkötetes Seneca-összkiadásban, a következő formában: „Körbejár a végzet, és visszatér oda, ahová már rég nem nézett be.”¹⁶ A *locus* kontextusa más, mint a *Ferendum*-vers indítása: a kérdéses helyen Seneca korának egyik legjelentősebb katasztrófája, az Etna Herculaneumot és Pompejít elpusztító vulkánkitörése nyomán fejti ki, mintegy futólag, nézeteit, inkább a sorsról, végzetről, mint a szerencséről. Seneca a fenti mondatot azzal kapcsolatban írta le, hogy bárhova is menekülnénk a földrengések elől, sehol sem lennénk biztonságban. Véleménye szerint mivel a Föld szerkezete homogén, bárhol ugyanakkora veszély fenyeget

¹² IMRE Mihály, „Magyarország panasza.” *A Querela Hungariae-toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

¹³ A *Történeti etimológiai szótár* aprólékos, sok oldalra rúgó adatgyűjtése is mutatja, hogy még a toposzkutatáson belül is rémületesen nagy témát érintünk ebben a fejezetben, l. SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond, *Nyelvtörténeti szótár; a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig*, 3. kötet, Bp., Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1893, 226–230. hasáb.

¹⁴ GUEVARA-WANKEL-PRÁGAI, i. m. 761.

¹⁵ Antonio GUEVARA (szerző) – Johann WANKEL (szerző, fordító): *Horologium principum, seu Vita Marci Aurelii Imperatores libri III.* Grosius, Lipcse, 1611. URL: <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/dms/werkansicht/?PPN=581778685>

¹⁶ Lucius Annaeus SENECA, *Természettudományos vizsgálódások*, ford. KOPECZKY Rita = *SENECA prózai művei, II.*, ford. BOLLÓK János et al., Szenszár Kiadó, 2004, 642.

bennünket, majd pedig azt írja, hogy ráadásul a végzetnek olyan a természete, hogy ahová régen sújtott le, oda tér vissza. Igyekszik tehát racionális viselkedésmintát felfedezni a sors működésében. (Mint ismeretes, Voltaire-t éppúgy elgondolkodtatta saját korának nagy katasztrófája, a lisszaboni földrengés, mint Senecát, s a szerencsétlenség látványától mindketten az emberi életet érintő legmélyebb kérdések irányába indultak el – s talán Voltaire esetében a nagy elődtől nem is teljesen függetlenül.)

A lap tetején a *Serkentő órában* egy másik, nagyon hasonló idézet áll: „Soha sokáig az szerencse azon nyomban nem áll, Cur. 4.”¹⁷. Talán ez a változat még közelebb áll a *Forog a szerencse* változatához, hiszen itt éppen azt az állandóságot, kiszámíthatóságot hiányolja Curtius, amelyet Seneca gondolatmenete implicit módon még állít: utóbbinál a sors, ha kegyetlen is, de racionális jellegű szabályokkal értelmezhető, az előbbinél azonban kiszámíthatatlan erő. A latin változatban az idézet a következőképpen szerepel: *Nunquam diu eodem vestigio stat fortuna. Curt. lib. 4.*¹⁸ (A hivatkozott hely Curtius Rufus Sándor-históriájában található: Dareiosz király levelet ír Nagy Sándornak, amelyben Türosz macedónok általi elfoglalása után jelentős területeket ígért, és dinasztikus házasságot is ajánlott neki. Arra hivatkozott, hogy a szerencse állhatatlan, így Sándor nagy hódításai is könnyen elveszhetnek: Ne habozzék elfogadni azt, amit felkínált: „[A] szerencse sohasem állapodik meg hosszú ideig egy helyben, s az emberek, bármely nagy siker szegődik is a nyomukba, ezzel csak még nagyobb irigységet zúdítanak magukra.”¹⁹

Ezzel párhuzamos Vergilius *Aeneisének* egyik helye. A mű egyik leggyakrabban visszatérő motívuma a szerencse kiszámíthatatlansága, változékonysága. A *Tizedik énekben* egy előzővel analóg helyre figyelhetünk fel: „lefesti, mi dölyfteli Turnus, / És hogy e földi szerencse az is milyen ingatag, aztán/ Kéri szövetségét.”²⁰ A latinban ugyanakkor a hely a következő változatban szerepel: „*humanis quae sit fiducia rebus / admonet immiscetque preces*”. „Intette, hogy milyen megbízhatóak is az emberi dolgok, és kérését eközé elegyítette.” A vonatkozó részletet a szerencse forgandóságára tett utalásként fordítják,²¹ ez lehet tehát a sorok hagyományos értelmezése, ugyanakkor, mint látjuk, valójában az emberi szándékok ingatagságára is utalhatnak a sorok. Ebből is láthatjuk, mennyire erős az átjárás Rimay és Prágai, az emberi dolgok általános törekenysége, ingatagsága, és a szerencse forgandósága

¹⁷ GUEVARA-WANKEL-PRÁGAI *i.m.* 761.

¹⁸ GUEVARA-WANKEL, *i. m.* 505.

¹⁹ Q. Curtius RUFUS: Nagy Sándor története, Európa, Bp., 1967, 52.

²⁰ Publius VERGILIUS Maro: *Aeneis*, X. 151–153 = Vergilius összes művei, ford. LAKATOS István, Bp., Európa, 1984.

²¹ Lakatos István mellett a 17. századi angol fordító, John Dryden is, l. <http://classics.mit.edu/Virgil/aeneid.10.x.html> (2013.jún. 1.)

között.

Habár vélhetőleg nem egyetlen szentenciáról, hanem egy többféle alvariánsból álló toposzcsoportról lehet szó, ezek közül tartalmilag ez a változat látszik legközelebb állni a *Forog az szerencse* motívumához, amely a versben biblikus és keresztény elemekkel kiegészülve jelenik meg. A szerencse csak olyan értelemben kiszámítható, hogy a jó szerencse bizonyosan elfordul előbb-utóbb az embertől, s másfelől pedig nagyobb adományt ad, az embereknek annál nagyobb irigysége kíséri; így hát jó mivolta magasabb szempontból igen kétséges, éppúgy, ahogyan ezt Rimaynál láthattuk.

A *Fejedelmeknek serkentő órájában* ugyanezen a lapon a főszövegben is előjön a szentencia, immár a harmadik változatban: „Mert így forog minden dolgoknak szerencsájének kereke, hogy valaminémű dolgokat az régiek felől hallunk, ugyanazonokat mondják mifelőlünk is az mi maradékink.”²²

Ez a részlet a latin *Horologiumban*: „Ita enim rerum orbis vertitur, quiscunque de praeteritis nunc audimus labores, de nobis dicturi sint posteris.”²³ Ez a hely egyértelműen a fent említett Seneca-helyhez áll közelebb, és a ciklikus történelemfelfogás példája, amely igen sok változatban van jelen a történeti irodalomban.²⁴ Ez a koncepció is racionális mintázatot feltételez a sorsban, illetve a történelemben, bár talán az is nagyon fontos, hogy egyik erőt sem említi: így a szentencia mindkét módon egyaránt értelmezhető.

Maga a *Forog az szerencse* kifejezés egyébként *Fortuna vertitur* vagy *Fortuna se vertit* alakban is ismeretes a latin szállóigék között, mint az egy osztrák-magyar közös kiadású gyűjteményből kiderül.²⁵

Hasonló toposzra találhatunk még Vergilius Eclogáiban is: *Sors omnia versat*: Verg. Ecl. IX., Lakatos István fordításában: „a sors feldúl, íme, mindent.” Radnóti fordítása már közelebb áll az eredetihez: „felfogat a Sors keze mindent”²⁶ Mindketten a vers kontextusához idomítják az ige jelentését, amely eredetileg csak forogat, illetve kerget tartalmú.

Ezek után térjünk vissza a *Fejedelmeknek serkentő órája-locushoz*, és vessünk a főszövegre is egy pillantást! Marcus Aurelius Rómához, mint allegorikus nőalakhhoz fordul, és szavaival az oly büszke Rómát inti: elvesztek legjobb hadvezérei, főemberei, papjai, tudósai, filozófusai, s bizony hamarosan eljön az idő, hogy az ő sosem látott szerencsájének is vége lesz. Nem is

²² GUEVARA-WANKEL-PRÁGAI i.m. 761.

²³ GUEVARA-WANKEL i. m. 515.

²⁴ Erről a témáról más nézőpontból sajátos víziót ad Mircea ELIADE: *Az örök visszatérés mítosza*, ford. PÁSZTOR Péter, Európa, 1998.

²⁵ *Universiae Phraseologiae Latinae corpus*, congestum á Francisco WAGNER, Ratisbonae–Wien, 1766, 351.

²⁶ RADNÓTI Miklós művei, szerk. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Bp., 1978, 295.

valami hallatlan dolog fogja a végét okozni: csak az, mint a többi város uralmának, hiszen a történelem ismétli önmagát. Zrínyi a *Vitéz hadnagy* elején szintén erre a történelmi szükségszerűsége hivatkozik Magyarország romlására vonatkozólag.²⁷

Johann Joachim Rusdorf egyik politikai publicisztikájában, amelyben Pfalzi Frigyes örökösét vigasztalja a pfalzi fejedelemség visszaszerzésének reményével, a toposz egy másik alakváltozatát idézi fel, amely Vergilius Aeneiséből származik „[N]eque habet Fortuna regressum.”²⁸ Az idézet magyar fordításban a következőképpen hangzik:

„Már sok dolgot jobbra cserélt az idő, meg az élet
Tarka folyása; a *forgandó vaksors* is az embert
Hol szédíti szeszélyével, hol ölébe fogadja.”²⁹

Ezúttal is lényeges a locus kontextusa: Aeneas ellenfelei, a latinok reménykednek abban, hogy megfordul a háború menete, és legyőzhetik a trószokat. Rusdorf tudatosan alkalmazza az idézeteket: ehelyütt is Róma nagy ellenfeleinek történetei közül választja ki a helyzethez illőt: Aeneas Róma, a Német-Római Császárság „jogelődje” megalapításáért harcol. Mivel a pfalzi fejedelmi házat oly sok csapás érte a múltban, a szerencse forgandósága egyértelműen a dolgok kedvező fordulatát kell elhozni a számára. A hely nagyon fontos politikai tartalommal bír, hiszen ezek a sorok a Német-római Császárság intéseként is olvashatók, s ez az olvasat Prágai korának protestáns felfogásához, és a *Sisak* történelemszemléletéhez igen közel állt; olyan szerencsefelfogásokkal találkozunk, amely részben eltérők az uralkodó katolikus felfogástól, és antik előzményekre mennek vissza.

A *Fejedelmeknek serkentő órájához* hasonlóan szintén Prágainak tulajdonítható³⁰ *Sebes agynak késő sisakban* a szerencsével kapcsolatosan számos újabb toposz bukkan fel. Míg Anhalt monológiájának latin változatában a sors (*fatum*) az, amely erősebb az erényeknél, s a vers teljes terjedelmében a *fatum* szerepel, a fordító a szót a különböző helyeken mégis

²⁷ A toposz vélhetőleg a császárkori történetírásból ered, de alighanem görög előzményei is vannak, például Hérodotosznál, vagy Aiszkülosz *Perzsákjában*, hiszen a perzsa birodalom bukása ott is törvényszerű folyamat, amely a görögök számára is intő jel lehet, hiszen ez a törvény minden birodalomra vonatkozik, így a pillanatnyilag győztes görög szövetségre is).

²⁸ Johann Joachim RUSDORF, *Pomi palaestri evaporatio*, [B4r].

²⁹ VERGILIUS, *Aeneis*, XI. 413. Szó szerint: a szerencse nem tér vissza.

³⁰ A szerzőség kérdése még mindig nem teljesen tisztázott, bár doktori disszertációmban amellet érvelek, hogy a forrás ismeretében is egyetérthetünk Komlowszki Tiborral, s nem csupán további szövegbeli, hanem mélyebb, gondolkodásbeli párhuzamokat is felsorakoztatok a két mű között, ezek nem mindenki számára teljesen meggyőzőek.

eltérően fordítja.³¹ Az első strófában a magyar változat egy híres latin szállóigét vesz elő, amely már Alciatus *Emblematájában* is szerepel,³² s ezt írja át a következő formába:

„Nem tartom eszesnek,
Ki az szerenczének
Szemét vaknak alítja,
És az eszeséget,
Serény vitézséget
Annál nagyobbnak mondja.
Nincs oly eszes ember,
Bár légyen jó vezér,
Hogy ötöt megcsalhassa.”³³

Az első három sor utalása Cicero egyik traktátusára vezethető vissza: „Nemcsak maga a szerencse vak, hanem többnyire azokat is elvakítja, akiket kegyeibe fogadott.”³⁴

A strófa második harmadában felidézett latin szállóige pedig: „*Fortuna virtutem superans.*” A kép és az alatta található epigramma a köztársaságpárti Brutus példáján keresztül mutatja meg, hogy az erényeken a szerencse hatalma érvényesül. A fordító tehát a latin változatot Alciatus emblémájához igazítja, amelynek történelmi exempluma szintén beleillik a köztársaságpárti, császárságellenes történelmi példaanyagba. Az eredetiben a *fatum* az, amely erősebb a bölcsességnél. Az egyik nevezetes Ciceró-dialógusnak van egy mondása, amely ehhez a szentenciához meglehetősen közel áll: „*Vitam regit fortuna, non sapientia,*” azaz „Az életet a szerencse, nem pedig a bölcsesség irányítja”.³⁵

A monológ tehát létező tekintélyek szavait, idézeteit saját javára értelmezi: a szerencse hatalma ellen minden erény kudarcra van ítélve: ezzel ad hamis felmentést magának. Anhalt a magyarban nem pusztán mint diplomata, hanem mint hadvezér is szerepel, s ezt a szerepet erősíti a betoldott példa, Hannibal exempluma is, akihez hasonlóan Anhalt is szerencsés hadvezér és tanácsos volt, de tanácsosként végül elpártolt tőle a szerencse. A lezárásban azonban egy erősebb törvényre kell hivatkoznia a magyar változatban is: ez pedig az Isten

³¹ *A harmincéves háború verses arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és forrása*, s. a. r. FAZEKAS Sándor és JUHÁSZ Levente, szerk. KESERŰ Gizella, Szeged, 2010 (továbbiakban: *Sebes agynak késő sisak* 2010), 17. A szöveget modernizált átírásban adom.

³² Andrea ALCIATO, *Emblemata*, Lyon, 1551, 131. URL: <http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/facsimile.php?id=sm34A-I2r> (2013.06.26.)

³³ *Sebes agynak késő sisak*, 2010, 106.

³⁴ Marcus Tullius CICERO: *Laelius, avagy a barátságról*, 15. , in *Cicero válogatott művei*, ford. MARÓTI Egon, vál., utószó: HAVAS László, Európa, Bp., 1987, 400.

³⁵ Marcus Tullius CICERO, *Tusculanarum Disputationum Liber Quintus*, V. 9.25. A latin változatot l. <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/tusc5.shtml> (2013.06.29.)

rendelése: itt már nem elegendő a szerencse említése a baj indokaként. Az eredeti homogén antikizáló megoldásához így társul az utolsó strófában keresztényi magyarázat: a sorscsapást mint Isten próbatételét értelmezi.

Ansbach, aki a magyar változatban Frigyes pártjának fő árulója: „Fridericus jószágát pénzen adta el”³⁶, írja a vers csak a magyar változatban meglévő alcíme), már kizárólag csak a szerencsére hivatkozik, ezzel is leleplezve morális gyengeségét:

„Az mi elméinkben,
Mint egy kis Tengelyben
Forgott minden végezés,
Aprólék Czatákban,
Szerencze folytában,
Mosolygott az éggyezés,
De szerenczés kedvünk,
Fordulván mi tölünk,
Lőn egy nagy különözés.”³⁷

Mint azt a végén nyíltan elárulja, s az említett alcíme is megerősíti, árulását az anyagi haszonszerzés motiválja: számára a magyar változat nem ad felmentést. Különös módon a latin változatban Ansbach egyértelműen dicsekszik azzal, amit tett, itt tehát a szerencsére való hivatkozás is elmarad: Rusdorf kizárólag a végletekig dagályos öndicséret iróniájával ábrázolja a szereplőt.

György Frigyes baden-durlachi őrgróf, Bethlen Gábor szövetségese az alábbi ironikus utalással arra hivatkozik, hogy előbb-utóbb a rossz uralkodók szerencséjének is el kell fogynia:

„*Megh telék Achábnak,
Megh telék Saulnak
Jo szerencze Sokára,
Valamely későre,
Lángot vét mégh végre,
Az Reménség szikrája,
Vagy nyerem vagy veszttem,
Mind kettőből lészen*

³⁶ *Sebes agynak késő sisak*, 2010, 107.

³⁷ *Uo.*

Diczéret ennek Soldgya.”³⁸

Ezen kívül kétféle szerencse-toposz is felbukkan még, amelyek jól ismertek: a szerencse kereke (rota Fortunae),³⁹ amely már a Frigyes-versben is megjelenik, a legrészletesebb kifejtést a Dampierre monológjában kapja:

„Roka Hájjal megkent
Szerencze Tengölyét
Valaki nem forgattya,
Sima, igen fordul,
És az Fölső Polcyrúl
A’ Föld felé fordíttya,
Márs az vitésséget
Véres verittékkel
Virágosztatni szokta.”⁴⁰

Bajor Miksánál pedig a szerencse kétfelé mosolyog, de csak egyfelé szolgál, a német-római császári trónért vívott harcban: ez a *Fortuna bifrons*-ábrázolás⁴¹ egyik felbukkanása a magyar irodalomban.

A szerencse-motívumhoz többször kapcsolódik a tengeren haladó hajó képzete, amely szintén ősrégi toposz.⁴² A *Sisak*ban a különböző megítélésű szereplők esetében más-más jelentést kap: míg a katolikus tábor vezetői, Ferdinánd, Fülöp hagyják hajójukat elragadni a szerencse kedvező szelétől, Gusztáv Adolf önmérséklettel használja fel adományait a jó cél érdekében. Richelieu monológja is felhasználja a képzetkört:

„Ne tartsd tanácsosnak,
Ki az változásnak
Szelétől nem tud félni.”⁴³

Azt a nézetet, amelyet Rimay és Zrínyi oszt, megtalálhatjuk a *Sebes agynak késő*

³⁸ I. m. 108. (Kiemelés tőlem, F. S.)

³⁹ Gottfried KIRCHNER, *A Fortuna-téma profán értelmezései*, ford. BERNÁTH Árpádné, = *Ikonológia és műértelmezés 1, Az ikonológia elmélete*, szerk. SZÖNYI György Endre és FABINY Tibor, Szeged, 1997. URL: <http://www.bibl.u-szeged.hu/jatepress/kirchner.htm> [ell. 2015.01.31].

⁴⁰ *Sebes agynak késő sisak*, 2010, 133.

⁴¹ L. KIRCHNER i. m.

⁴² *Uo.*

⁴³ *Sebes agynak késő sisak*, 2010, 144.

sisakban is: az Isten kormányozza a szerencsét. Legnyilvánvalóbban Bethlen Gábor mondja ki ezt a törvényszerűséget:

„Astyáges Régenten,
Ágyában Feküvén,
Illel álmot látott volt,
Hogy szép Léányának,
Mándane Aszszonynak,
Ágyékából szölö nőtt,
Kinek szép Árnyeka,
Egész Ásiára,
Meszsze Földre el hatott.

Szivében félelmes
Álmátul Astyages
Igenis megh Rettene,
Hogy léánya Fiát,
Maga unokáját
Veszteti igyekeze,
Kit lám az nagy Isten
Jövendő üdöben
Királlýá helyhesztete.

Ha Cirus Országát,
Királlýi hatalmát,
Szölö Lugos példászta,
Ki az nagy Persiát
S mind az két Asiát
Árnyekával bé fogta,
Igy születésemet
S nagy herczegségemet
Nem vak szerencze atta.”⁴⁴

⁴⁴ I. m. 122.

Itt egyszerre több toposzt is alkalmaz – *ismét a fordító*. Először is, az Isten akaratát álmok közvetíthetik. Ez a történeti toposz Hérodotosz *Görög-perzsa háborúj*áig vezethető vissza, aki Astyages álma mellett Xerszész jósálma kapcsán fejti ki nézeteit. A görög kultúra átfogó kézikönyve szerint Hérodotosz nem hisz a jósálmokban.⁴⁵ Habár az álmok racionális magyarázata kétségtelenül felbukkan a történeti leírásban, nem érthetünk egyet a máskülönben nagyon inspiratív bemutatással: számunkra inkább úgy látszik, Hérodotosz, bár a hétköznapi álmok esetében hajlik a racionális magyarázatra, kiemelten fontos személyekkel és eseményekkel kapcsolatban az istenek szándékát megmutató álmok létéről meg van győződve. A *Sebes agynak késő sisak* fordítója pedig osztja ezt a nézetét, természetesen immár a keresztény Gondviselés-hit alapján, amely időnként felfedi szándékát. Ez a Gondviselés pedig semmi más, mint a versbeli vakszerencse ellentéte.

A katolikus tábor vezető uralkodói, Ferdinánd császár és Fülöp spanyol király egyaránt a világi szerencsére bízzák magukat, amely őket támogatja, hitük szerint végtelen időig. Ferdinánd például nem túlságosan szerényen így nyilatkozik:

Most ugyan két kezzel,
Kebeleben emel,
Az mosolygo szerencze,
Illyen tellyes hasznot,
Ugyan meg nem gondolt,
Szándékom Remensege,
De győződelemmel,
Széles vitorlyája,
Viszen szeles Tengerre.

Meg mutatom nyilván,
Hogy nevemet méltán,
Illeti az Augustus
És érdemem szerint,
Minden Országoként,
Meg illet az Triumfus,
Meg tanullya minden,
Hogy Deákul téssen

⁴⁵ NÉMETH György—RITOÓK Zsigmond—SARKADY János—SZILÁGYI János György, *Görög művelődéstörténet*, Bp., Osiris, 2006, 426–434.

Szerenczest az Secundus.⁴⁶

Ez a latin nyelvű szójáték az uralkodó sorszámával fokozhatatlanná teszi a gőgöt. Annyira biztos abban, hogy sosem fog elpártolni mellőle, hogy már uralkodói sorszámát is ezen keresztül értelmezi. Mint tudjuk, a névvel való gúnyolódás éppen nem a szellemesség legkifinomultabb formája, de a sorszám átértelmezését ennél egy fokkal magasabb szintű szellemességgént értékelhetjük, másfelől pedig a magyar változat egyértelműen elfogult a katolikus résztvevőkkel, s ellenük való harcra biztat, így érthető, ha nem csupán csipkelődik, hanem támadó szándékkal adja ezeket a sorokat a császár szájába.

Fülöp spanyol uralkodó ennél is tovább megy: a protestáns szövetségen belüli belharcok miatt lehetséges, hogy szerencséje szárnyal:

Most az Fejedelmek,
Szépen fuvó szelek,
Az en vitollyáimra,
Viszsa vonyásokkal,
Segítő kirallyal,
Most élhetek hasznomra,
Két Atyafi pöri,
Mi nem szokott lenni,
Az Ispánnak kárára.⁴⁷

Az ellenséges oldal *vituperációja* a jó tábor feddésével, *exhortatiojával* egyidejűleg valósul meg (ezt az elemet már a latin változat is tartalmazza, amely a magyar változathoz képest meglehetősen objektivitásra törekszik). Figyelemreméltó megoldás, hogy a magyar változatnak a versciklus más verseiben a szerencsét megtesztítő szél-metaforát itt a királyokra viszi át. Azt sugallja, hogy a szerencse oka a protestáns tábor belső ellentéte: az igazak közötti viszálykodás az, ami segíti a katolikusokat, nem pedig az Isten akarata...

Ambrosio Spinola a magyarban egy latin sententiát használ fel saját álláspontjának igazolására: *Romanes sedenda vincunt*, azaz: A rómaiak ülve győznek.⁴⁸ Ez a tábornok korábban hadi erényeivel tört előre, de rádöbrent, hogy most már várnia kell:

Régi Rommaiak,

⁴⁶ *Sebes agynak késő sisak*, 2010, 129.

⁴⁷ *Sebes agynak késő sisak* 2010,

⁴⁸ A latin aranymondás a sorok közé írva.

Nem ok-nélkül mondták
Ezt köz példa beszédben,
Hogy veszteg ülésel,
Halgató Fegyverrel,
Jártak győzödelmesben,
Mert az lassú Tanác,
És az Fuvó kovác,
Tüzet tart az holt szénben.

No, miis, Spanyolok,
Nem vesztünk egy kiczin
Halgató vesztegléssel,
Anglus és Franczia,
Nemet és az belga
Magok párt ütésével
Mellettünk Harczolnak,
Nékünk nem ártanak
Égy mást vágó Fegyverrel.”⁴⁹

Wallenstein versében is érdekes szerephez jut a motívum. Bár ez a vers is sok toposzt tartalmaz, a szerencse-kép alakulásához itt elegendő talán egyetlen strófát megvizsgálunk:

Amaz jó szerenczés
Régi Policrátes
Koczkájával én jádzom,
Mert az győzödelem
Nem távozik tülem,
Valahol Hadakozom,
Nincz oly okos, eszes,
Bár legyen Ulisses,
Töviből ki Forditom.⁵⁰

A versciklus negatív szereplőinek felfogásával éppen ellentétes a *Serkentő óra* következő idézete, mely a *Sisak* értékrendjén kívül Rimay verseit is segít megérteni.

⁴⁹ *Sebes agynak késő sisak*, 2010, 137.

⁵⁰ *Uo.*, 119.

Mielőtt azonban elemeznénk Wallenstein monológját, nézzünk egy ezzel ellentétes álláspontot. A *Fejedelmeknek serkentő órája* szinte összefoglalja a szerencse a Sisak pozitív szereplői által helyesnek gondolt felfogását, amikor Marcus Aurelius nem sokkal halála előtt így beszél Torquatus barátjának:

„Ha azt mondd, hogy valaha láttál valakit Rómában, az ki sokáig élt volna, és soha rajta szerencsétlenség nem esett volna: azt felelném, hogy afféle ember könnyörületességre inkább méltó, hogy nem mint irigységre. Mert az szüntelen való jó szerencse nem boldogságnak, hanem nagy szerencsétlenségnek és veszedelemnek elől járó jele. Mert ez világ oly csalárd, hogy efféle embernek csak időt vár, melyben alája onthassa az forrót, hogy nagyobb fájdalommal ejthesse el.”⁵¹

Először is az az ember, aki Wallensteinhez hasonlóan azt mondja, hogy a szerencse nem hagyja soha cserben, helytelenül gondolkodik, és élénken emlékeztet a mintegy húsz évvel később készült *Szigeti veszedelem* Mehmetjére, akinek nevében így énekel a török ifjú: „Kötve vagy szerencse, az én lábomhoz”⁵² (s ezt a felfogását mint ismeretes, az eseményei cáfolni fogják). Wallenstein ezen felül arra hivatkozik, hogy Polycrates kockájával játszik; nos, a görög hadvezér élete, amely Hérodotosznál olvasható,⁵³ igazolni látszik Guevara említett tézisének, hogy a hosszantartó szerencse tragikus véghez vezet, s bizony ennek a tézisnek magának Wallensteinnek a bukása is jól megfeleltethető. Polükratész, Szamosz uralkodója számos, helyenként kegyetlen csselfogásáról nevezetes zsarnok volt, aki azonban a művészetek nagy pártolója is volt egyben (többek között Anakreónt, a neves költőt, illetve a szamoszi Héra-templom felújítását is támogatta). Szerencsését már barátai is aggodalommal figyelték, s egyikük azt tanácsolta neki, hogy mivel már az istenek is irigylik, szabaduljon meg az egyik legkedvesebb kincsétől, hogy kiengesztelje őket. Ő azonban hiába dobta tengerbe értékes smaragdköves aranygyűrűjét, egy hal lenyelte, ezt a halat pedig (anélkül, hogy tudta volna, mi van a gyomrában) egy halász a zsarnoknak ajándékozta. Erre a barátja megszakította Polükratésszel a kapcsolatot, mondván, hogy nem akar akkor is a barátja lenni, amikor a szerencse végül elpártol tőle. S ez nemsokára valóban megtörtént: egy perzsa

⁵¹ GUEVARA-WANKEL-PRÁGAI, i. m. 947. Ez a locus a Sebes agynak késő sisak egyik hibájához nyújt meggyőző konjektúra javaslatot: Georg Wilhelm szász választó sorai között egy „Az forrót alám önte” szerepel, pedig a Balassi-strófa „vonta” és „unta” b-rímei kétségtelenné teszik a konjektúra jogosságát: a Zámboi Ferenc által másolt eredetiben ’onta’ szerepelhetett.

⁵² ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, III. ének, in *Zrínyi Miklós összes művei*, s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, HAUSNER Gábor, Bp., Kortárs, 2003, 52. o.

⁵³ HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, Bp., Osiris, 2004, ford. MURAKÖZI Gyula, jegyz. HEGYI Dolores, III. 39-142.

helytartó egyszerűen kincsek ígéretével törbe csalta, és keresztre feszítette. Gyűrűje van tehát (s abból is toposz lett), hol van viszont a kockája? Meglehetősen furcsa magyarázatunk van erre. Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című munkájában, Lüsandrosz hadvezér történetében olvashatjuk, hogy „azt tartotta, hogy a gyerekeket kockajátékban, a felnőtteket pedig esküvel kell becsapni; ebben a szamoszi Polükratészt utánozta (vezér léteire igen helytelenül egy zsarnokot). Egy spártaihoz azonban nem illett, hogy az istenekkel úgy bánjék, mint ellenségeivel, sőt még annál is megvetendőbb módon, hiszen aki megszegi esküjét, bevallja, hogy fél ellenségétől, és megveti az isteneket.”⁵⁴

Hérodotosz, mivel sokáig Szamosz vendége volt,⁵⁵ nem értelmezheti egyértelműen negatívan Polükratészt, Plutarkhosz azonban bukásának okaként az istenek megvetését, és az esküszegést határozza meg, jellemezve természetesen az őt utánzó Lüsandroszt is.

Elképzelhető, hogy így Wallenstein szerencséje mellett esküszegésére is céloz a locus, amellyel cserbenhagyta a protestánsokat, és – a hadikincstárral együtt – átállt Ferdinándhoz.

Károly angol király monológjából az derül ki, hogy az ember szabad akaratából Istenre bízhatja a szerencsáját:

„Soha szerencsáját
Jobbra az Istennél
Nem bízhatja az ember.”⁵⁶

A korábbiak fényében nem meglepő, hogy a latin itt is eltérő: az eredetiben nem az Isten, hanem a sors irányítja az eseményeket. Rusdorf műve egyébként a protestáns szövetség megerősítésében jelentős szerepet szánt az ifjú angol királynak, s ezt a beállítást a magyar fordító is átveszi: azok közé a szereplők közé illeszti Károlyt, akik az irat értékrendje szerint joggal, s nem csalárdul hivatkoznak Istenre monológjukban. A *Sebes agynak...* fordítója, vélhetőleg Prágai András tehát az eredeti tényanyagára támaszkodva a szerencse-szentenciák és exemplumok széles skáláját építi bele művébe, ezzel is érthetőbbé téve a nemzetközi eseménysor bonyolult összefüggéseit, és az abba való beavatkozás fontosságát olvasója számára.

A *Fejedelmeknek serkentő órájában* megjelenő első szerencsefelfogás szerint a *végzet* minden területet egyformán sújt, s ahol régen volt, oda visszatér, ez tehát racionális viselkedés. A második szerint éppen ellenkezőleg: sohasem cselekszik ugyanúgy a *szerencse*, kiszámíthatatlan istenség, s nemigen lehet erényekkel meglágyítani. A harmadik pedig egy

⁵⁴ PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok, I.*, ford. Máthé Elek, jegyz. utószó: Hegyi Dolores, Osiris, Bp., 2005, 839.

⁵⁵ HÉRODOTOSZ, i. m., 727 (a III.60.-hoz fűzött jegyzet). Folytatás: Xerxész-Bethlen vonal.

⁵⁶ *Sebes agynak késő sisak*, 2010, 126.

olyan felfogás, amely ciklikus történelemszemléleten alapul. A *Forog az szerencsében* a középső típusú szerencsefelfogás szerepel, s részben ezt osztja Rimay is: ez Fortuna, azaz az evilági értelemben vett szerencse kegyetlenségét hangsúlyozza, igaz, Rimaynál Fortuna kiszámítható: mindig kegyetlen, akkor is, ha ideig-óráig kedvezni látszik a halandóknak. A túlvilági, állandó javakat a Gondviselés kormányozza és osztja, érdem szerint, míg ezen a világon egy kiszámíthatatlan, kegyetlen és vak Szerencse osztja az ember javait és fosztja meg azoktól. Aki az egyik megnyerésére törekszik, elveszíti a másik birodalomban lévő kincseket: innen a megnyugvás, amely a zsoltárokéhoz hasonló végpontra juttatja a verset: ezen a világon a balsors sújtja a hívőt, de *tűr és remél*, mert tudja, hogy a túlvilágon örök jutalomban fog részesülni. A *Sebes agynak késő sisakban* antik szentenciák és exemplumok segítségével szintén sokféle szerencsefelfogás jelenik meg, amelyek túlnyomó részét maga a fordító illeszti a verssorozatba. Míg a latin verzióban az antik *fatum* uralkodik, a magyar változatban a szerencse fölé rendelve az isteni Gondviselés irányítja a földi eseményeket: aki a szerencsét, Fortuna istenasszonyt tiszteli a *(Vera) Religio*, az igaz vallás allegorikus nőalakja helyett, az, mégha ennek a világnak a leghatalmasabb urai közé tartozik is, méltó büntetését nem kerülheti el.

A munkálatok több lehetséges irányba folytathatóak. Az első Rimay verseinek toposzait gyűjtené össze, egymás mellé rendelve a hasonló tartalmú motívumokat, legyártva a költemények motívum-, illetve toposzkészletét, illetve lehetőség szerint feltárva azok elrendezési elveit, azaz „mátrixát”. Ehhez segítséget nyújthat a nevezetes Rimay-levél toposzainak feldolgozása is, amelyek egy részét miskolci előadásomban próbáltam feltárni, de ezen felül természetesen számításba kellene venni Epicédium-előbeszédeit, Balassi-kiadásának előszavait, illetve argumentumait is, amelyek szintén fontos utalásokat tartalmaznak. A másik irány legalább ennyire izgalmasnak látszik: a tizenhetedik század első harmadának szerencsefelfogás-változatait összegyűjtve lehetne vizsgálni a kérdést, hogy milyen változatai voltak a szerencse felfogásainak, és azok hogyan változtak a század közepe tájékán, például Zrínyi életművében? Fátum, sors és szerencse összefüggésével kapcsolatban Szörényi László munkái mellett elsősorban Klaniczay Tibor⁵⁷ és Kovács Sándor Iván⁵⁸ előmunkálataira lehetne támaszkodni, akik meggyőző, és igen sokszínű képet rajzoltak meg az életműben tükröződő különböző felfogásokról. Izgalmasak lennének ebből a szempontból a

⁵⁷ KLANICZAY Tibor: *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara, Bp., 1947, illetve Uő: *Zrínyi Miklós*, Akadémiai Kiadó–MTA ITI, Bp., 1964, különösen 460–467.

⁵⁸ Régi magyar költők tára, XVII./6, SZENCI MOLNÁR Albert költői művei, s. a. r. STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, 1971. 176. sz. 368–380.

Szenci Molnár Albert által fordított *Discursus de summo bono* versbetétjei is,⁵⁹ amelyek szintén gazdag anyagot szolgáltatnak a szerencse-toposzok hazai vizsgálatához. Természetesen a sort folytatni lehetne Gyöngyösiig, akinek univerzumában Fortuna igen fontos hatóerő, és Faludi Ferencig is, akinek szerencsefelfogásáról szintén fontos tanulmányok születtek, Szörényié mellett Pór Péter és Sárközy Péter tollából.⁶⁰ Az ehhez hasonló mélyfúrások fontos lépések lehetnek a 17. századi versek toposzanyagának átfogó feldolgozása felé.

⁵⁹ KOVÁCS Sándor Iván: *Az író Zrínyi Miklós*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2006, pl. 260-261.

⁶⁰ PÓR Péter: *Faludi Ferenc és a Forgandó szerencse stílustörténeti helye*, ItK, 1969. 2/3. 246—258, illetve SÁRKÖZY Péter: „*Et in Arcadia ego.*” 1743: *Faludi Ferenc bejegyzése a Árkádia Akadémia lajstromába*, <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12377>